

EPISTEMOLOGIYADA BILIMNING TABIATI VA UNING RIVOJLANISHI

Xaydarova Aqida Xurram qizi

falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),

O'zMU "Ijtimoiy fanlar" fakulteti doktoranti,

E-mail: aqi_93@bk.ru

Epistemologiya (yunoncha "episteme" — bilim, "logos" — ta'lim) — bilimning tuzilishi, faoliyati va rivojlanishini o'rganadigan falsafiy va uslubiy fan. An'anaviy ravishda bilim nazariyasi bilan bog'liq bo'lsa-da, noklassik falsafada epistemologiya va gnoseologiya (bilimshunoslik) orasida farqlarni ko'rsatish tendentsiyasi mavjud. Agar gnoseologiya "subyekt-obyekt" qarama-qarshiligini asos qilib olgan bo'lsa, epistemologiya uchun asosiy qarama-qarshilik "obyekt-bilim"ga asoslanadi. Epistemologlar bilimni amalga oshiradigan "gnoseologik subyekt"dan emas, balki bilimning obyektiv tuzilmalaridan boshlanadilar. Epistemologiyaning asosiy muammolari quyidagilarni o'z ichiga oladi: bilimlarning qanday tuzilganligi, ularni obyektivlashtirish va ilmiy, nazariy va amaliy faoliyatda qanday amalga oshirilishi, bilimlarning turlari, "hayot" va bilimlarning o'zgarishi va rivojlanishining umumiy qonuniyatlari. Bilish jarayonida ishtirok etuvchi ong mexanizmi bilvosita, bilishda bog'lanishlar orqali hisobga olinadi, masalan, nominatsiyalar, murojaatlar va ma'nolar orqali.

Tarixiy jihatdan gnoseologik g'oyalar va muammolar ancha oldin paydo bo'lgan va antik davrda shakllangan. Masalan, Platonning "g'oyalari" va "haqiqat" konsepsiyasi, Zenon aporiyalari, skeptiklarning tropiklari va Aristotelning mantiq'i epistemologiyaning ilk shakllarini yaratgan. O'rta asrlarda epistemologiyaning tanqidiy va tadqiqot qismlari asosan Aristotel mantiqining me'yoriy tabiati bilan chegaralangan edi. Yangi davrda, ayniqsa Uyg'onish davrida, empirik bilimga bo'lgan qiziqish ortdi. Shuningdek, Nikolay Kuzanlikning

"o'rganilgan jaholat" g'oyasi va Peter Abelyar tomonidan kiritilgan ongning individual qobiliyat va tushunchalar haqidagi kontseptsionalari ilmiy tafakkurning yangi yo'nalishlarini belgilab berdi. 17-18-asrlarda F.Bekon va R.Dekart tomonidan ilgari surilgan "Fanlarning buyuk takomillashuvi" ilmiy bilimlarning yangi shakllanishini ta'minladi. Bu davrda ilm-fan yangi metodologik va uslubiy yondashuvlarga, jumladan, nazariy va amaliy fikrlashni talab qildi. 20-asrda epistemologiya yangi yo'nalishlarga, shuningdek analitik, operativ va strukturaviy-funksional metodlarga asoslangan texnikalar va usullarga asoslanib rivojlandi. 1970-yillarda Karl Popporning "uchinchi dunyo" va "bilim sub'yektsiz bilim" tushunchalarini ilgari surishi epistemologiyaning emansipatsiya jarayonini ontologik asoslab berdi.

Bilim va obyekt o'rtasidagi munosabatlar sof kognitiv vaziyatlardan tashqariga chiqdi, bu esa murakkab amaliyotlarda bilimlarning ishlashini hisobga olish zaruratini keltirib chiqardi. Shu bilan birga, haqiqatning klassik tushunchalari yangilandi va boshqa yangi munosabatlar bilan to'ldirildi, masalan, "mustahkamlik", "to'liqlik", "talqin qilish qobiliyati" va boshqalar. Shuningdek, epistemologiya ikki asosiy yo'nalishga bo'linadi: empirizm (bilimning haqiqiylikni insonning hissiy tajribasiga muvofiqligi darajasi bilan baholash) va ratsionalizm (bilimning aqliy konstruksiyalari yoki apriori mavjud bo'lgan aqlning toifalari bilan mosligi). Hozirgi epistemologiyaning muammolariga ilmiy va amaliy bilimlarning jamiyatdagi roli, bilimning obyektivligi va subyektivligi, hamda bilimning evolyutsiyasi kiradi. Shuningdek, ilmiy markazchilik, ya'ni ilmiy bilimlarning eng oliy shakli sifatida qaralishi ham dolzarb mavzulardan biridir. Epistemologiya o'zining klassik shaklida ilmiy fan bilan bog'liq bo'lib, ilmiy bilimlarni haqiqiylik va to'liqlik nuqtai nazaridan o'rganadi.

Epistemologiya, ya'ni bilim nazariyasi, inson tafakkurining, bilimlarning tabiati va rivojlanishiga oid masalalarni o'rganadi. Bu soha falsafaning eng muhim va eng murakkab qismidir, chunki u nafaqat bilimlarning o'ziga, balki inson ongining imkoniyatlariga, bilim olish jarayonlariga va bilimning obyektivligini

ta'minlashdagi metodlarga oid savollarni ko'rib chiqadi. Epistemologiyaning rivojlanishi tarixan bir necha muhim davrlarni qamrab oladi, har bir davrda o'ziga xos qarashlar, nazariyalar va metodologik yondashuvlar paydo bo'ldi. Shunday qilib, antik davrdan tortib bugungi kungacha epistemologiyaning shakllanishi va rivojlanishi, uning falsafiy yondashuvlari va metodologiyalarining zamonlar o'zgarishi bilan yangilanishi bilan bog'liq.

Epistemologiyaning zamonaviy tahlillari ilmiy va falsafiy nuqtai nazardan bilimlarning to'g'riligini va asoslarini o'rganishga davom etmoqda, har bir olim o'zining metodologik va falsafiy yondashuvlarini ishlab chiqmoqda. Shu ma'noda epistemologiya mavzusida olimlar turli fikr bildiradi. Rene Dekart epistemologiyasi uchun eng muhim asosiy g'oya, "Cogito, ergo sum"¹ (Men o'ylayman, demak, mavjudman) bo'lib, u inson ongining bilish jarayonida markaziy rolini ko'rsatsa, Jon Lokk: "Tabula rasa"² (bo'sh doska) kontseptsiyasini ilgari surib, inson ongining barcha bilimlari tajriba va hissiy qabuldan kelib chiqadi, degan fikrni bildirgan. Immanuel Kant, epistemologiyada bilimning subyektiv va obyektiv jihatlarini birlashtirgan holda, bilishni faqat aql va tajriba o'rtasidagi o'zaro ta'sir ekanligini isbotlagan³. Falsifikatsiya nazariyasining asoschisi Karl Popper epistemologiyada ilmiy nazariyalar faqat ularning soxta bo'lishi mumkin bo'lgan shartlari bilan tasdiqlanishi kerakligini ta'kidlagan⁴.

Epistemologiyaning bugungi kunda davom etayotgan tadqiqotlari, bilimning evolyutsiyasi, uning obyektivligi va subyektivligi kabi masalalar, shuningdek, ilmiy bilishning jamiyatdagi roli, inson tafakkuri va ilm-fanning ijtimoiy kontekstdagi o'rni haqida yangi nazariyalar va fikrlar ilgari surilmoqda. Bilimga bo'lgan falsafiy yondashuvlar va ilmiy uslublar o'zgarishlari, insoniyatning bilim olish jarayoniga qanday ta'sir ko'rsatishi mumkinligini, bilimning kengayishi va

¹ Descartes, René. "Meditations on First Philosophy," 1641.

² Locke, John. "An Essay Concerning Human Understanding," 1690.

³ Kant, Immanuel. "Critique of Pure Reason," 1781.

⁴ Popper, Karl. "The Logic of Scientific Discovery," 1934.

rivojlanishini tushunishga yordam beradi. Epistemologiya fanning zamonaviy va klassik shakllarini, o'zgarishlar va yangiliklarni hisobga olgan holda, ilm-fanning barcha jabhalarini o'zida mujassam etadi. Bu o'zgarishlar nafaqat nazariy bilimlarning shakllanishi, balki amaliy bilimlarning jamiyatdagi rolini anglashda ham muhim ahamiyatga ega. Boshqa so'z bilan aytganda, epistemologiyaning rivojlanishi faqat ilmiy bilimlarni to'plash bilan cheklanmaydi, balki inson ongining o'zgarishini va tafakkurining cheksiz imkoniyatlarini anglashda ham asosiy vositadir.

Shunday qilib, epistemologiya nafaqat ilm-fan, balki falsafa va boshqa sohalarning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan va ta'sir ko'rsatishni davom ettiradigan fan sifatida, insoniyatning bilimga bo'lgan qarashlarini va bilim olish jarayonlarini chuqurroq o'rganish uchun zaruriy asosni ta'minlaydi. Bu soha, ilmiy va amaliy bilimlarni rivojlantirishda va ilm-fanning ijtimoiy va madaniy rolini anglashda markaziy o'rin tutadi.

